

J. BARZDAITIS

MATERIALISTINĖS J. BILIŪNO PAŽIŪROS

J. Biliūnas daugiausia Lietuvai nusipelnė kaip rašytojas. Bet reikšminga ir jo visuomeninė veikla. Jis buvo gyvai suaugęs su savo meto kultūrine ir politine aplinka. Jau gimnazijos laikais, veikiamas demokratinų, socialistinių idėjų, susipažino su kai kuriais marksizmo klasikų veikalais ir ištraukė į pažangiųjų Lietuvos jėgų kovą prieš reakciją. Ši tendencija ryškiai atsispindėjo J. Biliūno raštuose. Todėl jo literatūrinis palikimas užima svarbią vietą Lietuvos visuomeninės minties istorijoje.

Nagrinėdami šį palikimą, negalime apeiti ir filosofinių pažiūrų. Tiesa, reikia iš karto pasakyti, kad J. Biliūnas nebuvo filosofas, o juo labiau — filosofas profesionalas. Tokiu jis savęs ir nelaikė¹. Jo profesionalus sudomėjimas filosofija, atsiradęs paskutiniaisiais gyvenimo metais, kai jis pergyveno pasaulėžiūros krizę, linkdamas mistikon, nebuvo materializuotas ir Lietuvos filosofinei minčiai įtakos nepadarė. Nors jis buvo užsibrėžęs „užvaldyti“ filosofiją ir buvo susidaręs konkretų planą šiam tikslui įgyvendinti, išstudijuoti indų, graikų, viduramžių ir naujųjų laikų filosofiją, išnagrinėti materializmo ir ypač idealizmo vystymosi kelią, nors buvo jau pradėjęs tą darbą (susidarytame studijuotinių veikalų sąrašė yra 15 filosofijos istorijos knygų), bet dėl blogos sveikatos ir sunkių gyvenimo sąlygų nepajėgė daug padaryti. Sunku pasakyti, kiek toli jis pažengė, gilindamas savo filosofines studijas. Viena aišku, kad tuo laikotarpiu jis neparašė jokių filosofinių veikalų.

Tačiau savo ankstesniuose raštuose, skirtuose pasaulėžiūros klausimams, jis nagrinėjo kai kurias filosofinio pobūdžio problemas. Todėl, kalbant apie J. Biliūno pažiūras, neįmanoma nepaliesi ir filosofijos. Tiesa, savo filosofinių minčių jis neišdėstė kokiame viename specialiaame veikle, o rašė bendro pobūdžio darbus ir straipsnius, kuriuose kritikavo religiją, populiarino mokslus, vertino istorinius įvykius, visuomenės reiškinius. Paprastai ir filosofinius ontologijos, dialektikos, pažinimo klausimus jis nagrinėdavo, siedamas juos su naujausiais gamtos mokslų lai-

¹ Jis tik „pajuokdamas vadino save „filosofu“ (*Lukšienė M. Jono Biliūno kūryba. V., 1956, p. 297*).

mėjimais, todėl filosofinė problematika čia neretai susiliedavo su gamtamoksline.

J. Biliūno pažiūros buvo susijusios su to meto visuomenine, ideologine, moksline atmosfera. Jį labai veikė Lietuvos socialinės-politinės sąlygos, nepaprastai domino lietuvių tautos visuomeninės raidos problema. Jam darė įtaką to meto mokslo, filosofijos, kultūros ir literatūros autoritetai, kuriais jis rėmėsi ir kurių vertingas idėjas propagavo. J. Biliūnas gerai pažinojo rusų, Vakarų Europos ir pasaulinę literatūrą. Jo gausioje lektūroje buvo Č. Darvino ir T. Hakslio, A. Rubakino ir K. Kautskio knygos, J. Liperto „Kultūros istorija“ ir H. Boklio „Civilizacijos istorija Anglijoje“, E. Feriero „Darvinizmas“ ir kiti veikalai. Jo raštuose randame Č. Darvino, Č. Lajelio, F. Levinsono-Lesingo, A. Rubakino, M. Kovalevskio, V. Agafono, S. Kravčinskio-Stepniako bei kitų autorių minčių. J. Biliūnas skaitęs kai kuriuos rusų revoliucinių demokratų ir marksizmo klasikų veikalus. Jis domėjosi K. Donelaičio, S. Daukanto, V. Kudirkos, J. Adomaičio-Šerno ir kitų lietuvių rašytojų raštais, artimai bendravo su V. Kapsuku, P. Višinskiu, kitais to meto lietuvių visuomenės veikėjais. J. Biliūno pasaulėžiūra formavosi ir brendo bendrame antireliginės pasaulėžiūros kontekste, kuriame svarbiausią vietą užėmė materializmas. Veikale „Apsireiškimai iš žemės gyvenimo“ J. Biliūnas rašė: „Negalima užduoti sau klausimo apie pradžią ir pabaigą visuotinės pasaulės, nes kas žino, ar buvo kada jos pradžia, ar nėra tai greičiausiai ta visuotinė pasaulė amžina, begalinė, be pradžios ir pabaigos, negimstanti ir nemirštanti, mainanti iš palengvo savo pavyzdį ir drabužius, bet ne turinį. Dėl to aš nė neseksiu į tokią gilią senovę“ (II, 190—191). *

Tačiau net abejodamas galimybe išspręsti pasaulio prigimties klausimą ir dėl to neigdamas tokio klausimo prasmingumą, J. Biliūnas linko materializmo pusėn. Jis teigė, jog pasaulis yra greičiausiai amžinas, begalinis, be pradžios ir pabaigos. O kovodamas su religija ir jos teoriniu pagrindu — idealizmu, jis skelbė materializmą be kompromiso, neduodamas jokios duoklės nei objektyviajam, nei subjektyviajam idealizmui, nei kuriai nors dualizmo formai. Jis nesigėdino ir nebijojo, kad į jį būtų žiūrima kaip į bedievisį, kaip į materialistą. Jei jis savo raštų nepasirašinėjo J. Biliūno pavarde, tai tik todėl, kad to reikalavo lietuvių spaudos konspiracinis pobūdis carinėje Rusijoje.

J. Biliūno vartojama visuotinio pasaulio sąvoka labai primena materijos kategoriją, ypač kai jis pabrėžė, kad „visuotinė pasaulė“ neatsiranda ir neišnyksta, o tik keičia savo formą, bet ne turinį. Jis laikėsi nuomonės, kad materialus pasaulis egzistuoja objektyviai, nepriklausomai nuo to, ar egzistuoja, ar neegzistuoja pats žmogus. Pasaulis buvo ir tada, kai „žmogaus dar visai nebuvo žemėje“ (II, 179). Jis pripažino, kad egzistuoja žvaigždės, Saulė, Žemė su visa savo įvairove: sausuma ir vandenimis, atmosfera ir gelmėmis, augmenija ir gyvūnija, žmonėmis ir visuomene,

* Skliausteliuose romėniškasis skaitmuo nurodo J. Biliūno raštų, išleistų Vilniuje 1954—1955 m., tomą, o arabiškieji skaitmenys — puslapį.

t. y. kad materialusis pasaulis yra objektyvus—nepriklauso nei nuo žmogaus, nei nuo kokios atgamtinės jėgos, dievo valios.

Jis materialistiškai sprendė priežastingumo, būtinumo ir dėsningumo klausimą, teigdamas, kad materialiems pasaulio reiškiniams būdingas objektyvus priežastingumas ir dėsningumas. Tie reiškiniai nepriklauso nuo jokių atgamtinių jėgų. J. Biliūno žodžiais tariant, „mes susipažįstame per ilgus amžius su tiesomis (dėsniais.— *J. Barzd.*), viešpataujančiomis ant žemės“ (II, 199). Tiesa, J. Biliūnas neišsivadavo iš laplasinio determinizmo, mechanistiškai žiūrėjo į būtinumą ir atsitiktinumą, kartodamas ikimarksistinių materialistų, jų tarpe Č. Darvino, pažiūras. Į mokslo dėsnį jis žiūrėjo kaip į adekvatų gamtos dėsnio atspindį, pastovų ir amžiną, nes Žemės „istorijoje viešpatuoja vienos ir tos pačios spėkos ir tiesos“ (II, 157). Jam buvo neaišku, kad mokslo dėsnio turinys yra konkretus — istoriškas, besivystantis, kad „dėsnis, kiekvienas dėsnis, yra siauras, nepilnas, apytikris“².

Kartu su S. Matulaičiu, J. Adomaičiu-Šernu, J. Šliūpu ir kitais Lietuvos švietėjais J. Biliūnas daug prisidėjo prie Lietuvos ateistinės minties plėtotės. Jis neigė dievą ir kitas atgamtines jėgas, atgamtinį pasaulį ir pomirtinį gyvenimą, religinius stebuklus ir žmonių „bendravimą“ su atgamtinėmis būtybėmis. Pasak J. Biliūno, yra tik materialusis pasaulis, nėra krikščioniško ir apskritai religinio atgamtinio, nematerialaus pasaulio, nėra atgamtinių jėgų, nuo kurių priklausytų žemiškasis pasaulis bei jo reiškiniai.

Vadinasi, nors J. Biliūnas kartais ir neišvengė nenuoseklumo ir eklektizmo, jo pasaulėžiūros pagrindas buvo materializmas. Žinoma, reikia turėti galvoje, kad J. Biliūnas dar nesugebėjo materialistiškai paaiškinti visuomenės istorijos.

J. Biliūno materializmas glaudžiai siejosi su jo požiūriu į dialektiką. Jo mėginimą dialektiškai aiškinti pasaulį akivaizdžiausiai matome ten, kur jis sprendė reiškinių ryšio ir jų tarpusavio priklausomumo klausimą. Jis rašė, kad įvairiausi pasaulio objektai, daiktai bei reiškiniai nėra vienas nuo kito izoliuoti, o vienas nuo kito priklauso. „Viskas, ką tik mes matome“, yra susiję, veikia vienas kitą, „vienas nuo kito priguli“ (II, 25). Kiekvienas reiškinys — visumos dalis. Konkretizuodamas šią mintį, J. Biliūnas pabrėžė: „Viskas ant svieto yra surišta tarp savęs, viens nuo kito priguli: gyvenimas žemės priguli nuo saulės, saulė — nuo kitų žvaigždžių, augmenai priguli nuo žemės, oro, visokių vabalėlių; tie paskutiniai — nuo paukščių, paukščiai — nuo žvėrių ir žmonių, žmonės — nuo prigimties ir taip toliau“ (II, 24). Visuotinis ryšys ir tarpusavio priklausomumas yra „ir danguje, kaip ir ant žemės, viskas kabinasi vienas už kito <...>“ (II, 31).

Aiškindamas, kad daiktų, reiškinių ryšys ir tarpusavio sąlygotumas yra universalus, visuotinis, J. Biliūnas pagrįstai teigė, kad taip yra ne tik tarp atskirų daiktų ir reiškinių, bet ir kiekviename daikte bei reiš-

² *Leninas V. I. Raštai, t. 38, p. 137.*

kinyje, tarp atskirų jo dalių, tarp pusių. Vienos daikto ar reiškinio dalys veikia kitas, vieniems keičiantis, keičiasi ir kitos, keičiasi visas organizmas. J. Biliūnas rašė: „Kiekviename gyvulyj, paukštyj, vabalėlyj viskas yra surišta vienas su kitu. Taip padėkime, paveizėjus į dantis, galima žinoti, koki grobai (žarnos, viduriai). Katės dantys aštrūs kaip peilis,— žarnos trumpos, o pas aviną dantys kaip girmos,— grobai ilgi“ (II, 27—28). Teigdamas, kad pasaulis yra vieninga sistema, J. Biliūnas priartėjo prie pasaulio dialektinio supratimo, pagal kurį „visa mums prieinama gamta sudaro tam tikrą sistemą, tam tikrą visuminį kūnų sąryšį, o žodžiu „kūnas“ čia suprantamos visos materialios esybės“³.

J. Biliūnas plačiai nagrinėjo vystymosi problemą. Jis buvo nepalaužiamas ir entuziastingas vystymosi teorijos šalininkas. Į vystymąsi žiūrėjo kaip į materialiam pasauliui būdingą objektyvų procesą, vykstantį tiek organiniame pasaulyje, tiek žmonių gyvenime. Visa gamta, žmogus visada yra amžino, nuolatinio vystymosi būklėje. Žemė nuolatos keičiasi, išivelka į kitą drabužį. Buvo laikas, kai gyvosios gamtos nebuvo, „žemė dar buvo be jokio gyvumo“ (II, 158). Paskui atsirado gyvybė, kuri taip pat keitėsi, nes „gyvuliai ir augmenys, kaip ir viskas pasaulyje, nestovi vietoje, bet mainosi“ (II, 185). Dabartiniai gyvi organizmai yra ilgos evoliucijos produktas. Pirmoji gyvybė buvo labai paprastų formų. Tiek augalai, tiek gyvuliai vystėsi. Todėl galima sakyti, kad „kiekvienu iš dabar esančių veislių gyvulių <...> kilo iš seniaus buvusių prastesnių veislių, o tos paskutiniosios dar iš prastesniųjų ir t. t.“ (II, 196). Ir tas vystymosi procesas dar nesibaigė. Nors per trumpą laiką mes to nepastebime, bet „gyvenimas kaip mainėsi, taip ir dabar mainosi“ (II, 193).

Vystymosi principo visuotinumą taip pat patvirtina žmogaus ir visuomenės atsiradimas ir evoliucija. Ilgus amžius Žemėje nebuvo protingų būtybių, „žmogaus dar visai nebuvo žemėje“ (II, 179). Pagaliau žmogus atsirado. Bet jis buvo ne kažkokio antgamtinio prado produktas, o evoliucionavo iš jau esančios gyvosios gamtos. Šią darvinistinę mintį konkretizuodamas, J. Biliūnas nurodė, kad „žmonės <...> turėjo sykiu su beždžionėmis tuos pačius prosenius — tie žmonės buvo mūsų pranokėjais“ (II, 199). Žodžiu, mūsų tiesioginiai protėviai yra gyvuliai.

Atsiradusi žmonija taip pat keitėsi. Dabartinės civilizacijos pasiekęs pasaulis — ilgos evoliucijos rezultatas. J. Biliūnas, cituodamas Č. Darviną, akcentavo vystymosi visuotinumą laike, kad „žmogus ilgainiui taipogi atsimainys, kaip jis mainėsi lig šiolei“ (II, 196). Reikia pasakyti, kad, dėstydamas savo evoliucines pažiūras, J. Biliūnas labai vertino „garsingą mokslinčių Darviną“, buvo jo evoliucijos teorijos šalininkas, rėmėsi juo, propagavo jo idėjas apie gyvąją gamtą, jos raidą, apie žmogaus evoliuciją, gynė darvinizmą nuo jo priešininkų.

Dialektiškai aiškinant pasaulį, svarbiausia yra atskleisti vystymosi priežastį. Deja, J. Biliūnui ji buvo nežinoma. Jis neformulavo priešiųjų

³ Engelsas F. Gamtos dialektika. V., 1960, p. 42.

vienybės ir kovos dėsnio, nors teisybės dėlei reikia pasakyti, jog, kalbėdamas apie konkrečius gamtos kitimo faktus, jis ta linkme ėjo. Pavyzdžiui, kai kuriuos gamtos pakitimus jis mėgino aiškinti vandens ir šilumos „tarpusavio kova“ (II, 158). Nagrinėdamas organinio pasaulio raidą, gyvosios gamtos evoliuciją, jis lemiamu veiksniu laikė gyvų organizmų kovą dėl būvio (II, 202). Sekdamas Č. Darvinu, jis įrodinėjo, kad kovos dėl būvio metu susidaro naujos organinės formos. Pasikeitimai Žemėje priverčia keistis ir organizmus. Jiems darė poveikį ir klimato pasikeitimas. Tik prisitaikydami prie pasikeitusių aplinkos sąlygų, organizmai galėjo išsilaikyti ir egzistuoti. J. Biliūno žodžiais tariant, „mainėsi pavyzdys jūrių ir sausumos, mainėsi oras, o prisitaikydami prie naujų sąlygų, turėjo mainytis taipgi augmens ir gyvuliai“ (II, 192).

Dėstydamas Č. Darvino pažiūras, reikšdamas mintį apie prieštaravimų egzistavimą gamtoje, akcentuodamas kovą dėl būvio ir organizmų prisitaikymo principą, J. Biliūnas atliko teigiamą vaidmenį Lietuvos visuomeninės minties formavimesi. Tačiau negalima pamiršti, kad jis neišvengė ir savo mokytojo klaidų, neišsivadavo iš jo ribotų pažiūrų įtakos.

J. Biliūnas buvo aistringas Žoržo Kiuvjė ir jo šalininkų koncepcijos kritikas. Jis griežtai pasisakė prieš „katastrofų teoriją“, prieš visus tuos, kurie įrodinėjo, kad jokios evoliucijos nebuvo, o kad po gamtos katastrofos dievas vėl sutverdavęs naujas gyvybės rūšis, tai yra „būk tai dievas sutveria visus gyvulius ir augmenis ant žemės, paskui užpyksta, užleidžia ant jų tvaną ar kokią kitą bausmę ir, viską išnaikinęs, vėl pradeda savo tvėrimą, paskui vėl viską naikina ir vėl tvėria iš naujo ir taip toliau“ (II, 157). J. Biliūnas buvo įsitikinęs, kad toks naujų organizmų atsiradimo aiškinimas yra būdingas gyvosios gamtos evoliucijos priešingams.

Remdamasis naujausiais to meto mokslo duomenimis, J. Biliūnas rašė, jog gyvajai gamtai išsivystyti iki dabartinių formų visiškai nereikėjo katastrofų, „apie vidurį XIX amžiaus garsingas anglas Č. Lajelis puikiai išaiškino, kad ant žemės suvisai taip nebuvo ir nėra ir kad tokių ūmių permainų ant žemės negalėjo būti“ (II, 157). Katastrofų ir kataklizmo teorijai J. Biliūnas priešpastatė laipsniško gyvųjų organizmų vystymosi koncepciją, tvirtindamas, kad, pamažu keičiantis gyvenimo sąlygoms, pamažu keitėsi ir gyvoji gamta. Viskas pasaulyje „Ėjo tykiausiai ir platinosi iš palengvo“ (II, 160). J. Biliūnas pagrįstai kritikavo Ž. Kiuvjė, mėginusį augalų ir gyvulių istorinę įvairovę aiškinti gamtos katastrofomis. Bet, pripažindamas tik evoliucinę vystymosi fazę, J. Biliūnas pateko į kitą kraštutinumą — ignoravo vystymosi šuoliškumą. Jam buvo neaišku, kad „gyvenimas ir vystymasis gamtoje apima ir lėtą evoliuciją, ir greitus šuolius, laipsniškumo pertrūkius“⁴.

Kalbant apie vystymąsi, būtina kalbėti ir apie jo tendenciją, kryptį. J. Biliūnas įrodinėjo, kad vystymasis turi pažangų pobūdį, kad jis vyksta aukštyn kylančia linija. Jis rėmėsi naujausiais mokslo duomenimis,

⁴ *Leninas V. I. Raštai, t. 16, p. 319.*

dėstė Č. Darvino mintis, kad organizmai vystosi tobulėjimo kryptimi, t. y. „pirmieji augmens ir gyvuliai iš palengvo mainėsi ir tobulinosi“. Apiinkos sąlygų veikiami, organizmai tobulėjo, „prisitaikydami prie naujų sąlygų“ (II, 193). Tokiu keliu einant, iš pačių paprasčiausių ir neįvairių pirminių gyvų organizmų gamta sukūrė labai sudėtingas gyvas būtybes. Patvirtindamas gyvosios gamtos tobulėjimo faktą, J. Biliūnas savo pažiūras iliustravo geologija, paleontologija ir kitais gamtos mokslais, atskleidžiančiais gyvojo pasaulio raidos istoriją chronologiniu požiūriu. Šio metodo šviesoje mokslininkui Žemė tampa knyga, kuri pasakoja, kaip keitėsi gyvoji gamta, nes joje „surašyti visi apsireiškimai, atsitikę per neapmatomas jos gyvenimo gadynes“ (II, 184). Kiekviename tos knygos puslapyje, arba kiekviename Žemės sluoksnyje yra išlikę skirtingų gyvulių ir augalų liekanų. Tas skirtumas rodo tam tikrą kryptingumą: vėlesniuose sluoksniuose organizmai tobulesni, negu senesniuose (II, 193). Tobulesni augalai ir gyvūnai ištūmė mažiau tobulus gyvulius ir augmenis. Aukštesnio tipo organizmai užimdavo žemesnio tipo organizmų vietą, todėl skirtinguose Žemės sluoksniuose randama skirtingų liekanų.

Pažiūrą apie gyvosios gamtos tobulėjimą J. Biliūnas rėmė ir gausiais selekcionierių darbais išvedant naujas bulvių, vaisių, daržovių, balandžių, arklių, šunų ir daugelio kitų naminių gyvulių bei paukščių veisles. Jei žmonės dirbtinėmis priemonėmis galėjo atlikti tokius žymius pakitimus gamtoje, tai „juo didesnius persikeitimus augalų ir gyvulių gyvenime galėjo padaryti per milijonus metų pati gamta, pasinaudodama savo darbui daug galingesniais ir geresniais įrankiais, negu žmogus“ (II, 186).

Pažangaus vystymosi tendenciją taip pat patvirtina žmogaus atsiradimas ir evoliucija. Žmogus yra gyvosios gamtos ilgos evoliucijos produktas, „kilęs iš seniaus buvusių prastesnių veislių, o tos paskutiniosios dar iš prastesniųjų ir t. t.“ (II, 196). Šitoks žmogaus kilmės aiškinimas prieštaravo biblijos raidei ir nepatiko bažnyčios ortodoksams. Jie priešiškausitiko Č. Darvino mokslą. Lietuvos kunigija pakėlė triukšmą prieš J. Biliūną. Pastarasis, pabrėžęs, kad darvinizmą patvirtina šių dienų mokslas, ironizuodamas klausė: „Iš tikro, kas yra pikto arba žeminančio žmogaus ypatą, jeigu jis atsirado ir paeina nuo žemesnio gyvulio, o ne iš molio? Argi molis aukščiau už gyvulius stovi? Man rodos, priešingai. Dar daugiau žmogui šlovės, jeigu jis vienomis tiktai savo spėkomis, kovodamas už būvį, lavino ir tobulino save dvasiškai ir taip aukštai išsikėlė iš eilės kitų gyvulių“ (II, 197).

Atsiradęs žmogus, atsiradusi žmonija, visuomenė taip pat vystėsi. „Pirmutinis žmogus buvo suvisai gyvuliškas“ (II, 197). Buvo primityvūs darbo įrankiai, buvo primityvus ir žmogus. Žmonės „buvo didžiausiais gamtos vergais“ (II, 200). Bet kovoje su aplinka žmonės gamino ir tobulino darbo įrankius, lavino „savo kūno, proto ir dvasios spėkas“ (II, 199). Keitėsi žmonių santykiai su gamta: Žmogus pažabojo jos jėgas ir „iš gamtos vergo pavirto į jos valdovą“ (II, 203). J. Biliūnas buvo įsitikinęs, kad žmogus ir toliau keisis, „iš lengvo lavinsis ir tobulinsis“, augs mokslo laimėjimų skaičius, atsiras naujų santykių su gamta formų.

Atskleisdamas pirmineigį vystymosi procesą, J. Biliūnas nupiešė išraiškingą jo paveikslą. Žemei atsiradus, vyko reikšmingi jos plutos pasikeitimai, vėliau atsirado primityviausi gyvi organizmai, po to išsivystė vis nauji, tobulesni gyvuliai ir augalai, kol pasirodė mūsų dienų primatai. Besivystydama visuomenė pasiekė šių dienų aukštą civilizacijos formą.

J. Biliūno pažiūra į pirmineigį vystymosi pobūdį buvo gana gili ir daugeliu aspektų teisinga. Tačiau jis neišvengė esminio trūkumo, vaizduodamas jį kaip vykstantį tiesia kylančia linija, be jokio prieštaravimo, be regreso momentų. Jis nesuprato, kad vystymosi procesas yra ne tiesi linija, bet spiralė su begaliniu skaičiumi žiedų, kai tarsi vėl grįžtama į ankstesnes pakopas, tarsi pakartojamos ankstesnės formos jau kitaip, aukštesnėje bazėje. Be to, akcentuodamas, kad organinių formų vystymosi procesą tiesiogiai lemia išorinės aplinkos poveikis, darė nuolaidą mechanistiniam determinizmui, pabrėžė gyvių išsilaikymo tik prisitaikant faktą ir ignoravo jų aktyvų vaidmenį pertvarkant aplinkos sąlygas. Iškeltam vien aplinkos lemiamą vaidmenį, galima paaiškinti tik prisitaikymą prie jos, o ne vystymosi aukštyn kylančia linija, t. y. pažangaus vystymosi procesą. J. Biliūnas neparodė, kad, nuosekliai laikantis pirmineigio vystymosi principo, visą organinio pasaulio raidą reikia matyti vidinės vienybės šviesoje: pasaulis yra ne mechaninė gausybės organizmų visuma, o sudėtinga dialektinė vienybė, egzistuojanti nenutrūkstamo kintimo ir vystymosi procese.

Minėtieji trūkumai neduoda pagrindo kalbėti apie J. Biliūną kaip dialektiką. Tačiau turime visas prielaidas tvirtinti, kad jis artėjo prie dialektinio požiūrio į pasaulį, kad jo raštuose gausu dialektikos elementų.

J. Biliūno pasaulėžiūroje esminę vietą užėmė materijos ir sąmonės santykio klausimas. Jis atmetė idealistinį šio klausimo sprendimą, pasisakydamas už materijos pirmumą ir sąmonės antrumą. Jis buvo šalininkas tų, kurie teigė, kad žmogus mąsto smegenimis. Žmonėms sugebėjimas mąstyti atsirado ir vystėsi santykiu su aplinka, gamybinės veiklos procese. Tada kūrėsi sąmonė, sąvokos, idėjos, kurių žmonės iš savo gyvuliškų protėvių negalėjo gauti ir negavo. Pastarieji jų neturėjo. Žmonės sąmonės ir idėjų neįgijo ir antgamtiniais keliu. Pirmųjų žmonių sąmonė dar tik formavosi. Jie labai mažai ką žinojo. Tai patvirtina primityvi to meto gamyba. Pirmieji žmonės „nemokėjo arti žemės, neturėjo naminių gyvulių“ (II, 199). Jie tam ir įrankių neturėjo.

Kovodami su rūsčia aplinka, žmonės ėmė gamintis įrankius, juos tobulinti. Tada formavosi ir vystėsi jų sąmonė. Žmogus „mokinosi, kovodamas su gamta ir gyvuliais ir kitais savo priešais“ (II, 198). Ta kova ir darbas nulėmė, kad žmogus tapo dabartiniu žmogumi, nes jis, „kovodamas už būvį, lavino ir tobulino save dvasiškai ir taip aukštai išsikėlė iš eilės kitų gyvulių“ (II, 197). Vadinas, žmonių „mokintoju buvo pati gamta ir žemė, ant kurios jie gyveno“ (II, 156).

Nors šitokia pažiūra į pažinimo, į mąstymo prigimtį buvo materialistinė, bet sąmonės, mąstymo visuomeninio pobūdžio J. Biliūnas nesuprato,

suabsoliutiną fiziologinę mąstyimo organo veiklos pusę, aiškiai nesuvokė, kuo skiriasi žmogaus ir gyvulio psichika. Jis netapatino žmogaus ir gyvulio, bet nesugebėjo išvelgti jų sąmonės kokybinio skirtumo ir tvirtino, kad „jausmai pas žmogų ir gyvulius tie patys“ (II, 195). Nesuprasdamas žmogaus sąmonės visuomeninės esmės, J. Biliūnas neišvengė metafiziniam materializmui būdingos pažiūros, kad visi būdingi žmogui dvasiniai reiškiniai jau yra gyvulių pasaulyje. Jis rašė: „gyvuliai taipgi myli savo vaikus, esti linksmi ir nuliūdę; jie taipgi žingeidūs, kaip ir žmogus, turi protą, kai kurie dargi moka naudotis įrankiais; nekuriuos beždžionės (pavianai) stato iš lapų ir šakų sau gyvenimą, turi nekurių supratimą apie savastį“ (II, 195—196).

Šios J. Biliūno pažiūros nesiskyrė nuo J. Adomaičio-Šerno, S. Matulaičio, J. Šliūpo ir kitų to meto Lietuvos materialistų pažiūrų. Tai buvo rezultatas nekritiško sekimo Č. Darvinu, kuris teigė, jog „žmogaus ir žemesniųjų gyvulių proto sugebėjimai savo kokybe nesiskiria, nors labai skiriasi savo laipsniu“⁵. Čia savo vaidmenį suvaidino ir vulgarusis materializmas, giliai įleidęs šaknis Lietuvoje. Be to, tam tikrą reikšmę turėjo ir materialistų kova su religija, kuri tvirtino, jog žmogus turįs antgamtinę sielą ir todėl tarp žmogaus ir gyvulio esanti neperžengiama praraja. Kritikuojant religiją, perdėtai buvo ieškoma žmogaus ir gyvulio panašumo, nukrypstanta į jų psichologinės ir psichinės veiklos tapatinimą.

Su žmogaus mąstymu glaudžiai susijusi ir kalba. J. Biliūnas laikėsi nuomonės, kad žmonės savo mintis išreiškia kalba. Kalba yra informacijos, bendravimo priemonė. Ji yra žemiškos prigimties. Vystantis mąstymui, pažinimui, sąmonei, ją formavo patys žmonės. Išsivystydami iš gyvulių, žengdami į žmogiškąjį pasaulį iš savo gyvuliškosios stadijos, kurioje bendravimas dar nesirėmė kalbiniu pagrindu, kaip jis nesirėmė ir gamybine veikla, pirmieji žmonės dar „nemokėjo kalbėti“ (II, 197). Tik vystantis gamybai, gaminant darbo įrankius, kovojant su aplinka, vystėsi mąstymas, o kartu formavosi kalba. J. Biliūnas taip vaizdavo šį procesą: kai „pirmutinis žmogus <...> išmoko turėti lazda ir pasidirbti iš akmens prastą kirvį“, kai jis susipažino „su aplinkui jį esančiais daiktais“, kad „atskirtų vieną nuo kito“, jam prireikė kalbos, tada jis „pradėjo duoti jiems ypatingus vardus“ (II, 197). Vadinasi, visuomeniniai, gamybiniai žmonių santykiai nulėmė kalbos atsiradimą ir turtėjimą, žmogus „mokinosi, kovodamas su gamta ir gyvuliais ir kitais savo priešais už būvį“ (II, 198).

Šią savo mintį J. Biliūnas rėmė pavyzdžiais, kad atsilikusių tautelių, kurių darbo įrankiai labai netobuli ir gamybinė veikla labai ribota, „kalboj buvo tikrai keli šimtai žodžių“. Tuo tarpu kultūringų tautų kalbos yra labai sudėtingos, pasiekusios didelį abstrahavimo laipsnį, turi gausias žodžių atsargas, anot J. Biliūno, „skaito apie kelias dešimtis tūkstančių žodžių, jei ne daugiau“ (II, 197).

⁵ Дарвин Ч. Соч., т. 5. М.—Л., 1953, с. 258.

Žinoma, J. Biliūnas visapusiškai neišnagrinėjo kalbos ir mąstymo santykio, bet, nepaisant to, jis, ieškodamas kalbos ir žodžių atsiradimo žemiškų priežasčių, kalbos esmę ir jos santykį su mąstymu suprato materialistiškai. Jo pažiūros buvo visiškai priešingos toms koncepcijoms, kurios žodžiams ir kalbai teikė paslaptinę, mistinę prigimtį.

Į klausimą, ar pasaulis pažinus, J. Biliūnas atsakė teigiamai. Jis laikėsi mokslinio optimizmo pozicijų, reiškė gilų įsitikinimą žmogaus proto jėga ir nepritarė agnosticizmui. Įdomu, kad, kritikodamas pastarąjį, jis panaudojo tą patį pavyzdį, kaip ir F. Engelsas, būtent Neptūno planetos suradimo faktą. Apžvelgęs U. Leverjė ir J. Galė, suradusių Neptūną, taip pat kitų mokslininkų darbus, J. Biliūnas pabrėžė, kad pasaulis yra pažinus, kad mūsų protas, mokslas pajėgus pažinti pasaulį. Tiesa, „atspėti ateinančius, būsimus daiktus yra labai sunku, bet visgi yra galima“ (II, 23). Žmogaus sąmonė vystysis, jo pažinimo galios didės, o tai padės jam vis labiau gerinti „savo dvasišką ir materialšką gyvenimą“ (II, 197).

Jei pasaulis pažinus, jei mes „susipažįstame per ilgus amžius su tiesomis, viešpataujančiomis ant žemės“, ir su įgytų „žinių <...> pagalba geriname iš palengvo savo būvį, išmokstame naudotis iš gamtos“ (II, 199), tai „bus toks laikas, kad mokyti vyrai visą ateitį žinos kaip savo delną. Ir ne tiktai jie žinos viską, kas yra danguje ir po žeme,— žinos taipogi ir ateinančius darbus žmonių ir jų gyvenimą. Ateis tie laikai, kada žmonės gerai, teisingai, protingai pasieks sau gyvenimą žemėje“ (II, 31—32). Tai didelio bekompromisinio ir tvirto įsitikinimo žmogaus proto, mokslo milžiniška jėga pažiūra.

Kovodamas prieš agnosticizmą ir reikšdamas pasaulio pažinimo idėją, J. Biliūnas stengėsi problemos nesuprastinti ir neignoravo pažinimo proceso sudėtingumo. Jis suprato, kad yra prieštaravimo tarp to, jog žmogaus mąstymas, pažinimas yra suverenus ir neribotas pagal savo prigimtį, galimybę ir galutinį istorinį tikslą, ir to, jog jis taip pat yra nesuverenus ir ribotas pagal atskirą įvykdymą. „Žmogus nors ir norėjo, bet negalėjo taip ūmai ir iš sykio viską sau išaiškinti ir suprasti“ (II, 159). Bet J. Biliūnas nelaikė to prieštaravimo neišsprendžiamu. Jį sprendžia žmonija tobulėjant pažinimui, istorinėje raidoje.

J. Biliūnas kalbėjo apie jutimų ir proto vietą pažinimo procese. Jis nebuvo šalininkas empirizmo, į kurį tuo metu linko P. Mikolainis, P. Avizonis, neretai J. Adomaitis-Šernas, S. Matulaitis. Jis akcentavo pažinime, moksle abstraktaus mąstymo vaidmenį. Jis reiškė tikėjimą proto išvalgumo, įrodymo galia, buvo įsitikinęs, kad protas duoda tikrąjį pažinimą, net tokį, kokie neduoda jutimo organai, nes „mokyti vyrai pasako tai, ko jie patys nematė ir negalėjo matyti“ (II, 28). Pavyzdžiui, U. Leverjė atrado Neptūną, „suvisai nežiūrėdamas į dangų“ (II, 30), paleontologai pagal vieną išlikusį kaulelį aprašo visą seniai išnykusį ir nežinomą gyvulį (II, 28), geologai pagal žemės plutos sandaros ypatumus pasako, kur galima žemėje rasti druską, akmens anglį, metalus, vandenį (II, 28—29). Jie pasako žemės vidaus temperatūrą (II, 169). Astronomai apskaičiuoja, kada bus Žemės ir Mėnulio užtemimas, kada pasirodys kometos (II, 31).

Pabrėždamas dedukcijos reikšmę pažinime, J. Biliūnas rašė, kad mokslininkai, „neveizėdami į dangų, žino, kas ten yra dabar, kur stovi koks norint šviesulis, kur jis buvo tūkstantis ir milijonus metų atgal, kur jis stovės tiek pat metų praėjus“, nes jie žino dangaus kūnų judėjimo „kelius ir tiesas“ (II, 31).

Labai argumentuotai J. Biliūnas įrodinėjo, kad be protavimo mokslas negalėtų vystytis. Bet jis nenukrypo į kraštutinį racionalizmą, o tvirtino, kad loginio mąstymo keliu atsiradęs gilus pažinimas galimas tik apibendrinant jutimais atspindėtus konkrečius faktus. Tai būtinas pažinimo proceso reikalavimas, nes be jutiminių duomenų negalima nieko žinoti apie išorinį pasaulį. Norint pažinti pasaulį, neužtenka tik „gerai mąstyti“, bet reikia ir „daug žinoti, <...> viskam kaip galima arčiau ir giliau prisiveizėti“ (II, 23). „Mokyti žmonės“ geriau gali pažinti pasaulį, „juo daugiau jie patiria“ (II, 29). Vadinasi, moksle būtina remtis jutiminiu ir protiniu pažinimu, naudoti indukcinį ir dedukcinį metodą.

Į pažinimą J. Biliūnas žiūrėjo kaip į nuolatinį žinių apie pasaulį gausėjimo procesą, kur einama nuo nežinojimo prie žinojimo, nuo mažesnio prie didesnio žinojimo. „Kas mums dabar radosi labai aišku,— rašė jis,— to seniaus žmonės suvisai negalėjo suprasti“ (II, 157). Pirmųjų žmonių žinias J. Biliūnas lygino su vaikų žiniomis. Jie kadaise turėjo „tokį pat supratimą, kaip mažas kūdikis“ (II, 156). Pirmieji žmonės „negalėjo lygintis prie dabartinio žmogaus“ (II, 200), nes jie turėjo „mažą dar protą <...>“. Jie labiausiai panašūs buvo į beždžiones, negu į mūsų dabartinius žmones“ (II, 199). Bet gamyba ir kova su aplinka žmones privertė geriau pažinti pasaulį, „prisižiūrėti ir mokintis“. Todėl nors ir lėtai, nors nenikais trupinėliais, jų žinios kaupėsi ir pasiekė aukštą mūsų laikų lygį, kai „patyrė ir suprato, kas tai yra žemė, žvaigždės, saulė, lietus, griausmas, žemės drebėjimas, pakol jie išrado mašinas, visokius geležinkelius, garlaivius ir kitus stebėtinus daiktus mūsų gadynės“ (II, 157).

Tačiau J. Biliūnas, kalbėdamas apie pažinimo vystymąsi kaip apie pirmyneigį jo judėjimą ir žinių gausėjimą, nepasiekė absoliučios ir santykinės tiesos dialektinio supratimo. Jis pripažino tik absoliučią tiesą, kurią laikė galutine, nes rėmėsi visiško pažinumo galimybe. Jam buvo neaišku, kad kiekviename savo raidos etape žmonijos žinios yra santykinio pobūdžio, istoriškai ribotos.

Statistiška pažiūra į pažinimą pobūdį, į atspindėjimo procesą nulėmė tiesos kriterijaus problemas sprendimą. Kalbėdamas apie utilitarinę mokslinės veiklos pusę, J. Biliūnas pastebėjo, kad tiesą patvirtina praktika, nes mokslo „pranešimai visados išsipildo“ (II, 31). Tačiau praktiką jis suprato kaip individų veiklą, kaip mokslinę, eksperimentinę jos pusę. Praktikos, kaip visuomeninės-gamybinės, revoliucinės pertvarkomosios žmonių veiklos, reikšmė pažinimui jam buvo neaiški. Jis laikėsi visam ikimarksistiniam materializmui būdingos stebimosios metodologijos, į pažinimo subjektą žiūrėjo iš antropologinio materializmo pozicijų.

Iš to, kas pasakyta, galime daryti tokias išvadas:

1. J. Biliūnas skelbė ir įrodinėjo materializmą, t. y. kad objektyvi realybė yra amžina, be pradžios ir be pabaigos, begalinė „visuotinė pasaulė“ su jai būdingu imanentiniu dėsningumu. Ji egzistuoja ir juda nepriklausomai nei nuo valios žmogaus, nei nuo valios antgamtinės jėgos — dievo, kurio nėra.

2. J. Biliūno raštuose gausu dialektikos elementų, t. y. jis akcentavo visuotinių daiktų ir reiškinių ryšį ir tarpusavio priklausomumą, vystymąsi, atskleidė vystymosi priežastį, pavaizdavo išraiškingą pirmyneigį vystymosi pobūdį, pradėdamas primityviausią organizmų susiformavimu bei žmogaus atsiradimu ir baigiant šių dienų civilizuotos visuomenės raida.

3. Spręsdamas materijos ir sąmonės santykio klausimą, J. Biliūnas atmetė idealistinį požiūrį ir pasisakė už materijos pirmumą ir sąmonės antrumą, t. y. kad žmogaus mąstymas nėra dieviškos, o yra žemiškos prigimties, atsiradęs žmonėms santykiaujant su aplinka, gamybinės veiklos procese. Žmonės savo mintis reiškia kalba, kuri yra susijusi su mąstymu. Pažinimas vyksta per jutiminį ir loginį mąstymą; žmonės atspindi pasaulį ir kaupia žinias apie jį. Vyksta nuolatinis žinių gausėjimo procesas, einant nuo nežinojimo prie žinojimo, nuo mažesnio prie didesnio žinojimo.

4. J. Biliūno pažiūros buvo istoriškai ribotos. Filosofinė problematika jo raštuose neretai susiliedavo su gamtamoksline. Jis nesugebėjo išvengti idealistinio požiūrio į istoriją. Prie dialektikos jis artėjo labiau gamtos mokslų laimėjimų, negu filosofijos, pagrindu. O tai buvo sunkus ir ilgas kelias, lydintas dažnų vulgariojo evoliucionizmo recidyvų. Dialektinis požiūris į aplinką tik iš lėto keitė vyravusį metafizinį mąstymą. Atsakydamas į pagrindinį filosofijos klausimą, J. Biliūnas neperžengė ikimarksinio materializmo slenkščio, absoliutinio fiziologinę mąstymo pusę, neatskleidė sąmonės visuomeninės prigimties.

5. Nors J. Biliūno filosofinės pažiūros buvo ribotos, Lietuvos filosofinės minties istorijoje jos buvo svarbus puslapis. J. Biliūnas užima ryškia vietą greta S. Matulaičio, J. Adomaičio-Šerno, J. Šliūpo ir kitų to meto mąstytojų. Jis atliko didžiulį vaidmenį kovoje su idealistinių-religinių pažiūrų viešpatavimu, tarė neblėstantį žodį formuojant ir įtvirtinant materialistinę filosofiją, rengiant dirvą dialektinio materializmo nesulaikomam srautui į Lietuvą.